

ХАЛЫҚ АҚЫНЫ С.ЖАНҒАБЫЛОВТЫҢ «ДОСАН БАТЫР»

ДАСТАНЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ПЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ

ЖЕТКІЗГЕНОВА Ә.Т.

Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Тарихи жырлар туралы ұлы ғұлама М.О.Әуезов: «Патша өкіметінің соғыс отаршылығы мен қысымы, хан-сұлтандардың, болыстардың өктемдігі қазақ арасында көтеріліс тудырып отырды. XVIII ғасырдың алғашқы жарымы мен XIX ғасырдың алғашқы жартысы бойына қазақ халқы өзін езіп-канаушыларға қарсы қару алып күресті. Көтеріліс кең сахараның әр тұсынан-ақ уақыт-уақыт бүрқ етіп жатты. Күреске шыққан халықтың осындай ерлік айбары бірқатар тарихи жырлар тудырды» [1, 75] дейді.

Тарихи жырлардың жанрлық ерекшелігін танытатын негізгі белгісі – бұларда өмірде болған оқиғалар суреттелетіндігі десек те, тарихи жыр сол нақты оқиғалардың дәлме-дәл берілген көрінісі емес. Тарихи жырда белгілі бір тарихи кезеңге тән және халық үшін маңызды болған саяси тартыстар нақты тарихи сюжеттер формасында бейнеленеді. Тарихи жырдың жанрлық түрін танытатын басты қасиеті осында. Ал, жалпы тарихи өлең-жырда сөз етілген мәселенің нақты тарихи сипаты болады.

Тарихи жыр жанры өзінің даму жолында ауыз әдебиетінің әр алуан көркемдік дәстүріне сүйенеді. Тарихи жырлардың суреттеу, баяндау, образ жасау тәсілдерінен ежелгі эпостың, сондай-ақ ертегілер мен тұрмыс-салт өлеңдерінің өрнек үлгілері ерекше орын алғанын көреміз. Көркемдік дәстүрдің осы әртүрлі өрнектері тарихи жырдың өзіндік жанрлық ерекшеліктерінің қалыптасуына, әр алуан стильдік үлгілерінің жасалуына ықпал етті.

Қазақ ауыз әдебиетіндегі жырлардың тарихилығы мәселесі көптеген зерттеушілердің назарын аударған. Бұл тұрғыда тарихи жырдың жанрлық өзгешеліктерін, әсіресе, батырлық эпостан айырмашылықтарын аңғартып, Едіге, Орақ, Ер Көкше, Ер Қосай туралы жырларды қарастырғанда «тарихи жыр» терминін алғаш қолданған зерттеуші Шоқан Уәлиханов. Ғалым өзінің көптеген еңбектерінде тарихи жырдың қазақ ауыз әдебиетіндегі жеке жанр екендігіне тоқталып, нақтылы мысалдармен қазақ ауыз әдебиетінде тарихи элементтің ерекше орын алатындығын дәлелдеп отырған [2]. Сонымен, әйгілі ғалым алғаш рет қазақ жырларындағы тарихилық көрінісін, тарихи жырлардың батырлық эпостан ерекшелігінің бар екендігін анықтап, жалпы,

тарихи жырлардың өмірде болған оқиғаға нақты қатыстылығына қарай ғана туатынын, эпостарға қарағанда анағұрлым тарихи шындыққа жақындығын пайымдаған болып шығады.

Шоқаннан кейін қазақ жырларында тарихи оқиғалардың көрінісі бейнеленетінінен А.Байтұрсынов, М.Әуезов, Х.Досмұхамедовтар құлағдар етті. Бұдан кейінде тарихилық мәселелері сөз болған С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Е.Исмайлов, Б.Шалабаев тағы басқалардың еңбектерінде тарихи жырлардың өзге эпос түрлерінен елеулі сапалық айырмашылықтары бар фольклорлық жанр екендігі дәлелденеді. Бұл ретте белгілі ғалымдар Р.Бердібаевтың «Қазақ эпосы» /1982/, Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақ эпосы және тюркология» /1987/, К.Сейдахановтың «Күрес пен жеңіс жырлары» /1991/, Ш.Ыбыраевтың «Эпос әлемі» /1993/, Ж.Тілеповтың «Қазақ поэзиясының тарихилығы» /1994/, З.Сейітжановтың «Тарихи эпос» /1994/, Б.Ибрахимнің «Тарихи жырлар тағылымы» /1997/, т.б. еңбектерін атауға болады.

Сондай-ақ, С.Сәкеновтің «Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы», Б.Рақымовтың «XVIII ғасырдағы қазақтың ұлт-азаттық қозғалысына байланысты туған тарихи жырлар» атты диссертациялық жұмыстарында да тарихи жырлардың зерттелуі, жанрлық сипаты, қазақ тарихи жырларының өмір шындығына қатысы және типологиясы жөнінде байыпты тұжырымдар таратылып айтылған. Жалпы, тарихи жыр туралы аталған еңбектерден де басқа орыс, қазақ фольклористерінің құнды-құнды шығармалары көптеп саналады. Қазақ ауыз әдебиетінде тарихи жыр үлгілерін жинап, жарыққа шығарып, үлес қосқан ғалымдар қатарында В.Радлов, И.Березин, Р.Потанин, И.Аничков есімдері белгілі. Сондай-ақ, Р.Н.Смирнова «Проблема исторического и эпического в казахском эпосе XVIII века» /1951/ еңбектерінде және «Қазақ әдебиетінің тарихы» /1960/, «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» /1979/ атты кітаптарға енген мақаларында классикалық эпостан тарихи жырлардың айырмашылығын нақты фактілермен жан-жақты көрсеткен.

Академик Қ.Жұмалиев «Қай елдің эпосы болсын белгілі бір тарихи оқиғаның ізін баса туатынға ұқсайды және ол бір күн, не бір жылдың ғана жемісі емес, халықтың басынан өткізген талай заман, талай тартыстардың нәтижесі» [3, 10] десе, «Қазақ тарихи жырларының мәселелері» атты ұжымдық монографиялық еңбекте топтастырылған Б.Уақатов, Б.Адамбаев, Е.Тұрсынов, Н.Төрекұлов т.б. мақалаларында тарихи жырлардың зерттелуі, жанрлық сипаты, тегі мен дамуы, тарихи өлеңдердің өзге жанрлардан айырмашылығы туралы құнды-құнды ой қорытындылары жасалып, бұрын зерттелген тарихи жырлармен қоса, Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шақшақ Жәнібек, Олжабай батырлар туралы жырлардың қатарында «Досан батыр» жырын да талдауға орын берілген.

Ғалым М.Атымов батырлардың ойы мен арманы ел мұңы, халық тағдырымен бірге болғандықтан, қазақтың батырлар жырының айтпақ болған идеясы мен мазмұнының бұзылмай сақталуы халықтың көкейіне қонып,

оның мұң-мұқтажымен тығыз бірлікте ұштасып жатқандығында екендігін баса айта келіп, «Бұрынғы қазақтың ауыз әдебиетіндегі батырлар жырындағы кейіпкерлер кейінірек келе 18-19 ғасырларда тарихи шындықта болған Сырым, Исатай, Махамбет, Бекет, Иса мен Досан тағы басқа сол сияқты батырлар бейнесімен ауысты. Бұл батырлар бұрынғыға қарағанда шындық өмірге біршама жақындай түсті» [4, 7] дейді.

Сонымен, «тарихи жыр» өз бастауын нақтылы болған оқиға негізіндегі тарихи өлеңдер мен аңыз әңгімелерден алғаны белгілі. Тарихи жыр табиғатының қалыптасу заңдылығы осындай жанрлық сатылардан өтіп келді.

Түптеп келгенде, тарихи жырдың жарыққа шығуына себепші – ел тарихының елеулі кезеңінің оқиғасы. Тарихи жырлардың идеялық, көркемдік жағынан жетілуіне қоғамдық өмірдің дамуы, оқиғалардың сипаты әсер етеді. XIX ғасырдағы халық қозғалыстары тарихи жырлардың тиісінше орын алып, көптеген жыр-дастандарға арқау болған. Халық көтерілісін басқарған Исатай Тайманов, Махамбет Өтемісов, Бекет Серкебаев, Досан Тәжиев, Жанқожа Нұрмұхамедов, Өтеген Өтелұлы, Саурық Стамбекұлы, Сұраншы Ақынбекұлы тәрізді даңқты батырлардың қаһармандық ерлігі, қолбасшылық рөлі жайында жыр-дастандар туды. Сонымен, тарихи жырлардың негізгі тақырыбы – елді ішкі, сыртқы жаулардан қорғау, тәуелсіздік үшін күрес. Патша өкіметінің 1868 жылғы «Уақытша ереже» патша қысымына қарсы шыққан халық көтерілісін баяндайтын тарихи жырлардың бірі – «Досан батыр» дастаны. Осы көтеріліс турасындағы тарихи деректерге жүгінсек: «Маңғыстаудағы 1870 жылдың жазындағы толқулардың негізгі себептерінің бірі патша өкіметінің жер жөніндегі саясаты, соның ішінде адайларға өз жайлауларын пайдалануға тыйым салуы болды...

«Адай қазақтарының көтерілісі әуелі адайлардың шағын тобының Рукин отрядына қарсы шығуынан басталды. Бірақ тез арада оған қатынасушылардың саны 10 мың адамға жетті, яғни Маңғыстау түбегінің барлық халқы дерлік 1868ж. «Ереженің» енгізілуіне және патша әкімшілігінің озбырлығына қарсы шықты. Көтерілістің басты-басты жетекшілері малшы Досан Тәжиев, старшын Иса Тіленбаев, Ержан және Ермамбет Құловтар, Алғи Жалмамбетов болды. Көтерілісшілердің негізгі көпшілігі найзамен, балтамен, сойылмен, арқанмен және небары отыз мылтықпен қаруланған еңбекші мал өсірушілер, балықшы-жатақтар, батырақтар мен балықшы жұмысшылар болды» [5, 258]

Кейін жарық көрген Қазақстан тарихының III томында да осы деректер келтіріліп, көтерілістің территориялық аумағы жөнінде :«Көтеріліс шағын сипатты болғанымен, оның географиялық шеңбері тым ауқымды болды – бүкіл дерлік Батыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстанның бір бөлігі қазақ шаруаларының бой көрсетулерімен қамтылып, «Уақытша ереженің» жүзеге

асырылуын қиындатты» деп берілген мәлімет көтерілістің болашақта өз бағасын нақты алуға үлкен дерек көзі болары анық.

«Маңғыстау» энциклопедиясында да Қазақ халқының тарихындағы Сырым, Исатай-Махамбет, Кенесарыдан кейінгі үлкен бас көтерулердің қатарына жататын Иса мен Досан бастаған Маңғыстау шаруаларының патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы күресі көтерілісі екендігі ашып көрсетілген. Бұл деректер көтерілістің шын мәнінде өзіне лайықты бағасын алуына бірден бір дәлел көзі бола алады. Сондай елеулі шығармалардың санатында халық ақыны С.Жанғабыловтың «Досан батыр» туындысы мен бірсыпыра тарихи тақырыпқа арналған толғаулары мен дастаны бар.

1870-1873 жылдардағы патша үкіметінің отарлаушылық саясатына қарсы шыққан көтеріліс басшыларының бірі, халық батыры Досан Тәжіұлы туралы нақты тарихи деректер бар. 1935 жылы Бозашы түбегінің Жиделі деген жерінде дүниеге келіп, 11.02.1876 жылы Форт Шевченко қаласында түрмеде қайтыс болады. Сүйегін Форт Шевченкодан туған жері Бозашыға Сәттігүл ақынның әкесі Жанғабыл бастаған бір топ ел ақсақалдары мен азаматтары Қаратөбе қорымына әкеліп жерлейді. Қазіргі таңда батыр бейіті үстіне күмбез-ғимараты көтерілген. Маңғыстау ауданының орталығы Шетпе кентінде орталық демалыс алаңының ортасында Досан батырға ескерткіш қойылған.

«Досан батыр» жырының авторы Сәттігүл Жанғабылов екендігін нақтылайтын пікірлер Қазақстан ұлттық энциклопедиясында, Қазақ әдебиеті тарихында (А.,1961,1т, 2к), «Қазақ тарихи жырларының мәселелері», Қ.Сыдықұлының «Ақын жыраулар», «Сарқылмас қазына» (1996) монографиялық еңбектерінде талданады.

Қазақстан Ұлттық энциклопедиясының III томында З.Дүкенбаеваның Досан батыр туралы мәліметімен қоса, белгілі әдебиеттанушы ғалым С.Қорабаев Сәттігүл Жанғабыловтың ел аузындағы аңыз, әңгімелерге сүйене отырып «Досан батыр» жырын шығарғаны туралы айта келіп: «Бұл шығарма халық арасына кең таралып, отарлаушылық езгіге қарсы бас көтерудің тарихи шындығын көрсеткен көркем шығармаға айналған. «Досан батыр» жыры өзінің оқиға желісінің тартымдылығымен және көркемділігімен, тарихи деректерінің нақтылығымен ерекшеленеді»[6, 272] деп көрсеткен.

Тарихшы ғалымдар Е.Бекмаханов пен Н.Бекмаханова да еңбектерінде Маңғыстаудағы көтерілістің себептерін, жалпы сипатын, қамтыған территориялық көлемін, басшыларын, жеңіліске ұшырауын,

көтерілісшілердің жазалануын тарихи нақты деректер көзімен баяндай келіп: «...Маңғыстаудағы шаруалар көтерілісі – отарлық езгіге қарсы шаруалар көтерілісі болды» деп баға береді [7, 105]. Авторлар көтерілістің басталу себептерін өкімет орындарының салық төлемін өсіріп, шаруашылыққа тиімді жазғы жайылымдарының зорлықпен тартып алынуынан елдің ашу ызасы мен наразылығының өршуінен болғандығын көрсетті.

Ата-бабаларымыз арман еткен азаттықтың ақ туын аспандата көтеру арқылы бодандықтың бұғауына бойсұнғысы келмей әбден титықтап, күш-қайраты қайтқанша арпалысып өткен аруақты батыр Досанның бейнесін Сәттіғұл ақын Досан батырдың арманы арқылы кең байтақ қазақ өлкесінің қашан да бабаларымыздың қасиетті бойтұмарындай сақталып, ұрпақтарға мұра болып беріліп, алып елдің басты қазынасы ретінде асыл игілігі екендігін жеткізген. Батырдың бабаларымыз заманында білектің күшімен, найзаның ұшымен жанұшыра қорғап, ұлтарактай жерді де жат қолына беріп, жау табанына таптаған қасиетін сақтаушы образымен сомдаған.

Осы тұста Ы.Шөреков сомдаған Исатайдай басшыға қосшы болып, ақтық демі біткенше азаттық армандап өткен Махамбеттің, Базар Оңдасұлы жырлаған 1860 жылғы патша өкіметіне қарсы бас көтеруге басшылық еткен, айдынынан айырылса да айбыны жығылмаған Сыздық төренің, Сәттіғұлдың ел тарихын беретін ерлік дастанын тудырған Досан батыр тұлғаларында бір-бірінен айырғысыз ұқсастықтар барлығы айқын.

Ақын жырлауындағы Досанның сол ұлы бабалар қанымен келген қалыбында Жерім –Отаным деген ұраны болып, Жерден айрылса Отаннан айрылатынын, Отаннан айрылса барлығынан қол көтеріп шығатынын ұлылықпен ұғынғандығын шебер бейнелеген. Сол ұлылық қасиет келешек бүгінгі ұрпаққа ұласатындығына ақын сенімді болған. Бәрінен бұрын бұған тарихта осындай ерлік жасап, атына шаң жуытпай өткен қаһарман ер Досан сенімді болған.

Архив материалдарын ұзақ уақыт зерттей жүріп, аталмыш көтеріліс туралы алғашқы толымды еңбек берген көрнекті ғалым М.Тұрсынованың көтерілісшілер, оның басшылары туралы кезінде былай деп жазғаны белгілі: «Предводителями восстания были пастух Досан Тажиев, старшина Иса Тлембаев, Иржан и Ирмамбет Куловы, Алга Жалмамбетов.

Основную массу восставших составляли трудящиеся-скотоводы, а также джатаки-рыбаки, батраки и рабочие-рыбаки, вооруженные пиками, топорами, палками, веревками и незначительным количеством ружей» [8, 96]

Сондай-ақ, қолға түскен Досан мен оның жолдастарына мемлекетке аса қауіпті қылмыскер ретінде қатаң режиммен қарап, оларды жеке, салқын әрі

сызды қараңғы камераларда аш-жалаңаш, төсенішсіз ұстағандығы М.Тұрсынованың, Ә.Спановтың, С.Әділхановтың еңбектерінде нақты тарихи дерек көздерімен дәлелді жазылған еді.

Кейін 1977 жылы жарық көрген М.Тұрсынованың «Казахи Мангышлака во второй половине XIX века» атты монографиялық еңбегінде: «Вести о мужестве Досана из каземата доходили до народа. Поэт Саттыгул, воспевающий восстание 1870 г., считает его первым руководителем движения...» (8, 1176) деуі Сәттіғұл ақынның аталмыш көтерілістің басшысы Досан деп тануын ғана емес, сол көтеріліс туралы дүниеге келген «Досан батыр» жырының авторы Сәттіғұл екендігіне де ақынмен тікелей араласы жоқ ғалымдар қауымының да тануының белгісі деп қабылдауға болады.

Сондай-ақ, 1979 жылы жарық көрген «Ақын-жыраулар» атты ақын-жыраулардың өмірбаяндық мәліметтері мен библиографиялық деректері берілген жинақта да ақынның Маңғыстаудағы Досан Тәжиев бастаған халық көтерілісін «Досан батыр» дастанында суреттеп, қазақ әдебиетіне қосқан үлесін айқындап көрсеткен. Шындығында, Маңғыстау өлкесінің ақын шығармаларын қадірлеп, құрметтейтін еңбектеген баласынан, еңкейген кәрісіне дейін талассыз, дау-дамайсыз «Досан батыр» дастанын Сәттіғұл Жанғабылов мұрасы деп біледі.

Себебі, жастайынан ақын шығармаларын тыңдап өскен, жаттап өскен өскелең өрендер бүгінгі күнде «кәрі құлақ, көне көз» аталатын қариялар қатарына еніп, өткен күндер өрнегінде із қалдырып, сыр шертетін шежірелер шындығымен дәлелдей алады.

Ақын мұрасына жанашырлық танытушы С.Мұқанов, Ә.Сәрсенбаев, Х.Ерғалиев, Ә.Кекілбаев, Қ.Сыдиықов, Ж.Тілепов, Ж. Жылқышиев, С.Нұржанов, А. Бектұрғанов, М.Әбдіхалықов, М.Атымов, Б.Қорқытов, А.Әбдіров, Т.Малаев, С.Хайдаров, Ш.Әленов, Т.Шайкөзов, О.Бәлдеков, О.Ізбасаров, У.Қайралапов, Ө.Алшынбаев, Е.Оразақов, Т.Медетбеков, Д.Хасанов, М.Бимағанбетов, Ө.Қонарбаев, Қ.Досболов сынды жазушы-ақын, журналистер ақын мерейтойлары қарсаңында мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген мақалалары, зерттеулері кейбір өлеңдерінің шығу тарихы туралы мәліметтері мен естеліктері осының бұлтартпас айғағы.

Бұл турасында Сәттіғұл шығармаларына ғылыми тұрғыда зерттеулер жүргізіп, жекелеген шығармаларына талдаулар жасаған белгілі ғалым Қ.Сыдиықұлы ақынның барлық шығармалары толығымен енгізілген «Аманат» атты жинағына жазған «Халық жыршысы» атты алғысөзінде «Досан батыр» Сәттіғұлдың өзі шығарған төл шығармасы. Сәттіғұлдан бұрын ел аузында Қазақстанның батыс аймағында ондай шығарма болмағандығын бүгінгі көзі тірі ақын, жыршылар, бүкіл ел растайды және ақынның 1952 жылы қаңтардың 20 жұлдызында Қазақстан Жазушылар Одағына жазған хаты дәлелдейді. Хатта былай делінген: «1948 жылы шығарылған «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабында менің бұл шығармамды «1939 жылы ел аузынан жазып алған Жанғабылов Сәттіғұл» деп теріс айтылғанына, өз шығармамды бөтеннің сөзі дегеніне ренжіп, қынжыламын.

Досан батыр туралы жыр ешкімнен жазылып алынған емес, 1939 жылы өзім шығардым... » [9, 7]

Осы оқиғаның қазақ тарихындағы орнын, оның Сәттіғұл Жанғабылұлы шығармашылығында берілуі жөнінде белгілі ғалым, әдебиет зерттеушісі Ж.Тілепов: «Тарихта Досан Тәжұлы мен Иса Тіленбайұлы бастаған қарулы көтеріліс – шын мәнісінде тек Маңғыстау өлкесін мекендегендердің ғана патшалық режимге қарсы бас көтеруі емес, бұл сонымен қатар, бүкіл қазақ қауымының Ресей империясының отарлаушылық тойымсыз ындынына қарсы қарсы тоқтарыс беруді мақсат еткен ең ірі де, ең ақырғы айқасы болатын. ... Ақын Маңғыстау қазақтарының көтерілісі жеңілгеннен кейін, Қазақстанды былай қойғанда, бүкіл Орта Азияны толықтай бұғалықтауға жол ашылғанын шерлене жыр еткен болатын. Осы сезім-түйсіктің лебі Сәттіғұл Жанғабылұлы туындысында да анық байқалатын» – деп, баса көрсеткен болатын.

Белгілі журналист С.Әділханов осы көтеріліс туралы оқиға барысын, ондағы кейіпкерлер туралы деректерді Сәттіғұл ақынның аталмыш дастанын мысалға келтіре отырып, жекелеген жолдарын дәйекті мысалдармен салыстыра дәлел етеді [10, 55].

Белгілі жазушы Ә.Кекілбаевтың «Ұйқыдағы арудың оянуы» атты кітабында да көтеріліс оқиғасының себептерін, шындығын ғылыми-зерттеу еңбектерден осы мазмұндас деректер келтірілген.

Маңғыстау тарихы, қазба байлығы, әдеби, мәдени мұралары туралы жан-жақты жинақтап жазған Шалабаев С, Өмірбаев Е, Сыдиықов Қ. сынды ғалымдардың «Маңғыстау» кітабында да шаруалар көтерілістерінің бір көрінісі – Досан батыр бастаған бұрқаныстар болғандығы, жергілікті патша әкімдері Маңғыстау қазақтарының бұрын-соң үрдіс қысымға кезікпеген, дала дәстүрінен өзге заңға мойынсұнбаған рухани ерекшелігін ескермей, 1868 жылғы «Уақытша ережені» Маңғыстау еліне баса көктей енгізіп, күш көрсеткендіктері, 1869 жылы Маңғыстау приставы болып тағайындалған полковник Рукин өзіне деген патша үкіметі сенімін ақтау үшін 1869-1870 жылдардың салығын біржола жинамақ болғандығын, қолында екі жылға салық төленгендігі туралы анықтамасы жоқтарды жайлауға жібермеуге шешкендігін, бірақ, кез-келген түтіннің салық төлеуге жағдайы келе бермейтіндігімен санаспағандығын көрсетеді.

Тегінде, дәстүрлі эпостардай емес, тарихи жырлардың көбінесе авторы белгілі болады. Кейде ақын, жыраулар сол оқиғаға тікелей өздері қатысқан болып та шығады. Мәселен: Жанқожа батыр туралы туындыны сол оқиғаға

катысқан Мұсабай жырау, Аманкелді жайлы дастанды Аманкелді батырдың сарбазы Омар Шипин, «Әли батыр» дастанын Жетісудағы халық көтерілісінің үгітші жауынгері Кенен ақын жырлағандығы белгілі.

Осы тұрғыда ғалымдардың тұжырымына сүйене отырып, «Досан батыр» жыры мен батырлық жырлардың арасындағы ортақ белгілер мен айырмашылықтарды санамалап, айырып көрсетуді жөн санадық.

1. Айырмашылықтар:

1). Батырлар жырында батырлардың дүниеге келуі, ер жетуі ерекше баяндалады, ал Досан батыр жырында ол туралы мүлдем сөз болмайды;

2). Батырлар жырында кейіпкерлер жер қайыса қаптаған қалың жауға жалғыз шауып, ойсырата жеңіп қайтады, ал Досан жаумен бастап барған жасағымен қосыла шайқасады. Бірақ, батырдың кейбір сәттерінде жүрексіне қозғалатын серіктерінің рухын көтере қалың әскерге атойлап барып қойып кететін тұстары ерекше шабытпен баяндалады.

3). Батырлар жырының кейіпкерлері ерекше қасиет дарыған жандар болса, Досан батырдың жеңілуі, жаралануы, қолға түсуі, қаза табуы элементтері тарихи жыр ерекшелігін даралап тұрады. Бұл орайда академик Қ.Жұмалиевтің: «...Эпостық жырлардың қаһармандары – атса оқ өтпейтін, шапса қылыш өтпейтін, суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін қасиеттері бар және Баба түкті Шашты Әзиз, Қырық Шілтен тәрізді бағып жүрген иелері бар адамдар болып суреттелсе, тарихи жырлардың қаһармандары олардай емес ержүректі, күш-қайраты мол, оқ өтіп қылыш кесетін жай адамдар»[3, 72б] деп көрсеткен пікірінің осы айырмашылықты шебер үйлестіретінін көрсеткіміз келеді.

4). Батырлар жырында әйел образының тұрақты көрініс беруі – Досан батырдың жанындағы жорықтас серіктерімен алмастырыла берілуі;

5). Эпизодтар, оқиға, сюжеттер қат-қабат келетіндіктен, жыр циклдары көп батырлар жырына қарағанда, ондай ерекшеліктер тарихи жырларда аз, шағын көлемде жырланады.

6). Батырлар жырындағы кейіпкерлердің астына мінген тұлпарлардың қиын-қыстау кездерде тіл бітіп, көмекке келуі, ақыл қосуы көрінсе, Досан батыр жырының тарихи шындықпен қабысатындығы – ол мінген арғымақтың жүйріктігі мен төзімділігі әйгілі, қанша асыл тұқымды болса да сөйлей алмауы;

7). Жоғарыда аталып отырған екі көлемді саланың ара-жігін ажыратудың бір ұшы тілінде екенін ғалым Қ.Жұмалиевтің: «Батырлар жырына тән ескі психологиялық параллелизм, шендестіру көбіне әсерлеу, кейіптеулердің ескі түрлері десек, олармен салыстырғанда, тарихи поэмалардағы қолданылатын көркем сөздер де жоғарыда аталған поэтикалық тілдер мейлінше аз, көпшілігінде психологиялық параллелизм жоқ» [3, 221] деп айтқан пікірін жыр жолдарын салыстыруда басшылыққа алғанымызды ескерткіміз келеді.

8). Дәстүрлі эпостардай емес, «Досан батырдың» авторы белгілі. Оған қоса автор өмірбаянының осы оқиға төңірегіне тікелей қатыстылығын жоғарыда айтып өттік.

9). Батырлар жырындағыдай Досан батыр жыры көп нұсқалы емес. Тіпті, Сәттіғұл ақынның кей тұстарда көлемін ұзарта жырлаған түрлерінде де, түпнұсқаларында да айырмашылық байқамадық.

Ортақ белгілер:

1) Батырлар жырындағыдай Досан батыр жырында да бүкіл оқиға бас кейіпкер төңірегінде өтеді.

2) Батырлар жырындағыдай Досан батыр жыры да бірнеше оқиғадан тұрады және бұлайша сипатталу жырдың көркемдігін күшейтумен қоса, батыр тұлғасын айқындауға, даралауға қызмет етіп отырады.

3) Екі жырда да батырлар мінген арғымақтарының қасиеттерін сипаттауда едәуір ортақ ұқсастықтар бар.

4) Батырлар жыры мен Досан батыр жырының айырмашылығының бірі тілінде екенін көрсете отырсақ та, Досан батыр жырында кездесетін аттардың шабысын, ыза-кек бойын кернеген батырдың жауар бұлттай түнерген бейнесін, жекелеген қимыл-қозғалысын сипаттауда ақынның әсерлеу мен шендестіру, кейіптеу, салыстыруды мол қолданғанын ескеріп, ортақ белгілер қатарында атауды жөн деп таптық.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. -Алматы: ҚМКӘБ,1962. -428б.
2. Валиханов Ч.Ч. О формах казахской народной поэзии. –Сборник сочинений.// В 5-ти т.І. –Алма-ата: Наука. 1961.
3. Жұмалиев Қ. -Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. 1-том. Алматы, Қазмемкөрәдебас,1958. -402бет.
4. М.Атымұв. Қазіргі қазақ романдарындағы замандас бейнесі. Алматы, Білім, 1983. -40бет
5. Қазақ ССР тарихы ІІІ том Алматы, «Ғылым», 1982, -560б.
6. Қазақстан ұлттық энциклопедиясында ІІІ том «Қазақ энциклопедиясы» - Алматы, 2001, -720б.
7. Бекмаханов Е, Бекмаханова Н. Қазақ ССР тарихы. -Алматы, «Мектеп» (VII-VIII кластарға арналған оқу құралы) 1971ж. -129 б
8. Турсунова М. Казахи Мангышлака во второй половине XIX века(Вопросы социально-экономической и политической историй). – Алматы: Наука, 1977. -184с
9. Жанғабылұлы С. Аманат: Өлең, толғаулар, жыр-дастандар/ Құр.: Жылқышыұлы Ж. - Алматы:Ер-Дәулет, 1996. - 386б

В данной статье нашла отражение проблема восстаний конца XIX века в произведениях акынов и жырау. В частности, дастан акына С.Жангабылова «Досан батыр» повествует о мужестве казахского батыра в борьбе против колониальной политики царизма. По результатам исследования ученого К.Сыдыкулы «...это произведение сочинено самим поэтом Саттигулом и имеет огромное значение в культуре Западного Казахстана».